
*О.П. Ресит
(м. Київ)*

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ І СПРОБИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ХІХ – ХХ ст.

На крутозламах складної історії України науковці завжди намагаються розглянути особливості та значущість тих чи інших доленосних подій, з'ясувати її витoki й наслідки останніх, простежити їх вплив на сучасність. Серед найбільш драматичних і тяглих за часом є процес соборизації етнічних українських земель.

Поняття “соборність”, запозичене з релігійної лексики, спершу вживалося у суто політичному сенсі. Початковий етап генези ідеї соборності пов'язаний із феодальною роздробленістю, чужоземним пануванням, відсутністю релігійної єдності. В різних тлумаченнях вона поставала у часи Української національно-визвольної революції 1648–1654 рр., ліквідації Гетьманської держави, в концепціях діячів “Руської трійці” та Кирило-Мефодіївського товариства. “Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія” й “Книга буття українського народу” – програмні документи останньої організації – наскрізь пронизані ідеями “племінної та релігійної соборності”, українського месіанізму.

Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, теоретики українських партій початку ХХ ст. (РУП, УНП, УПСС), а також ОУН.

Від часу Переяславської ради політичне життя в Україні “вступило в період “українського питання” щодо Московсько-Російської держави і в нім зоставалося до останньої революції”¹. Коментуючи дану обставину, британський історик українського походження Михайло Демкович-Добрянський констатує: “Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась не здібною до будь-якої форми компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі”².

Внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ також не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень. Українці Західної й Східної Галичини, Південної та Північної Буковини перебували в складі “Королівства Галиції і Лодомерії”, Закарпаття підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню “Угорського королівства”.

Загалом під владою Австрійської корони проживали 3,5 млн українців, а у межах Російської імперії – 8,2 млн.

Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний гніт, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви³.

Окреслюючи нові фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця XVIII до початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час “українським XIX століттям”. Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національно-свідомої інтелігенції, а по-друге, націотворчим процесом становлення власної нації, що характеризувався “перетворенням етнічнотворчої спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту”⁴. Для підкреслення цієї думки І. Лисяк-Рудницький стверджував: “Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація”⁵.

В цілому погоджуючись із тим, що саме XIX та початок XX ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державно-соборницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією від Карпат до Дону і “під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ”⁶. Високо оцінює значення даного відтинку нашої історії й академік В. Смолій, який наголошує, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу та реалізації державотворчих ідей української еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і “не було втрачено перспектив возз'єднання її у межах усіх українських земель й досягнення повної незалежності”⁷. В цьому ж руслі міркують інші сучасні дослідники В. Кучер та В. Солдатенко: “І національна революція, і заснування гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни – разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни”. Свідченням цього вчені вважають “козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII ст. – Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки та “Історію Русів”, що стала апогеєм національно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст.”⁸. До таких документів слід віднести й один із перших у світі проектів демократичної конституції – “Виводі прав України” 1710 р., складеної П. Орликом.

XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу.

Необхідною умовою повноцінності цього процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутнім з огляду на те, що кордон по

р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма впливаючими з цього наслідками. В підросійській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури. На українських землях, що перебували під контролем Відня, в силу існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин, виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання їх національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях. Тож до певної міри має рацію Павло Магочий, який диференціював за глибиною та хронологією ці явища на українських землях у складі двох імперій. Можливо, його твердження, що підавстрійські українці “відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішуванні напрямку українського національного відродження”⁹, виглядає дещо категоричним. Але об’єктивні реалії були такими, що саме Галичина – цей “український П’ємонт” – щоразу, коли в історії українського народу відбувалися доленосні події, засвідчувала не лише готовність заявити власну волю щодо них, а й на ділі брала у них активну участь. І. Лисяк-Рудницький у даному питанні займає іншу позицію. Він фокусує увагу якраз на співпраці наддніпрянців і галичан у піднесенні національної свідомості: “Галицький ґрунт був радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку надходили з Наддніпрянщини”¹⁰.

Певно, найближче до “золотої середини”, що межує з істиною, підійшов М. Грушевський. Він розглядав два паралельні потоки українського національного руху (в Російській та Австро-Угорській імперіях) у взаємозв’язках і взаємовпливах.

Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями й підходами їх до цієї проблеми. Одні беруть за основу ідеї та їх поширення, інші – реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Пріцака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний, позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії й підготували підґрунтя для Української революції 1917–1921 рр.

Одним із визначальних факторів, який постійно підживлював ідею “збирання” українських етнічних територій, були історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, нові філософські й соціальні теорії.

Поширення історичних знань єднало людей усвідомленням спільності їх долі, зміцнювало почуття любові до батьківщини, її славного і драматичного минулого, відроджувало в пам’яті образи відомих діячів, які відігравали помітну роль у боротьбі за волю України. Національне відродження нерозривно пов’язане з літературним життям, діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів та студентів, які вивчали й популяризували вітчизняну історію, народну творчість, культуру, рідну мову.

На початку ХІХ ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення.

Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв і традицій. Проте вже в 30–40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство вважало необхідним утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької республіки у конфедеративній спілці таких же слов'янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. українська ліберально-демократична інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – громади, що викликало серйозну стурбованість царських спецслужб. Громадівцям інкримінували не лише “українофільство”, а й “малоросійський сепаратизм” та пропаганду соціалістичних ідей.

Початок ХІХ ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Вступивши до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси власного населення. Продовжувалася боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії в складі імперії.

Об'єктивні й суб'єктивні чинники сприяли налагодженню зв'язків між західними і наддніпрянськими українцями. Однією з таких форм стало регулярне стихійне відходництво багатьох тисяч мешканців західноукраїнських земель у підросійську Україну.

Значний вплив на зближення та консолідацію двох гілок українського народу продовжували відігравати історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина ХІХ ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань “Записки Южной Руси” П. Куліша, “Збірник українських пісень” М. Лисенка, “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” Я. Головацького, “Народные южнорусские сказки” і “Чумацкие народные песни” І. Рудченка, “Політичні пісні українського народу ХVІ – ХVІІІ ст.” М. Драгоманова, “Исторические песни малорусского народа”, підготовлені М. Драгомановим та В. Антоновичем, а також фундаментальної народознавчої праці “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край” упорядником якої виступив П. Чубинський.

А скільки українських патріотів виховувалися на покладених на музику поезіях Т. Шевченка “Заповіт”, І. Франка “Не пора...”, “Молитві за Україну” композитора М. Лисенка й інших творах.

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація на українських землях. Навіть на рубежі ХІХ – ХХ ст. близько 75% українського населення обох імперій залишалося неписьменним. І. Франко з гіркотою зазначав про незадовільне знання народної мови в Галичині, її “поплутаність і запоганеність” у тих, хто говорив та писав нею.

Неписьменність і малограмотність ускладнювала ознайомлення широких мас із кращими здобутками української літератури, подолання діалектизмів. Однак усе ж поступово, долаючи всі труднощі, в мові українців починають домінувати універсальні тенденції: її визнали своєю і наддніпрянці, й слобожани, і галичани, й подоляни, і закарпатці¹¹. І. Франко з цього приводу у 1907 р. писав: “Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців”¹².

Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені лінгвісти О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський. Цьому сприяв також вихід у світ багатотомної книжкової серії “Пам’ятки українсько-руської мови та літератури”, до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський, М. Возняк, а також поява граматик і словників – “Словаря російсько-українського” М. Уманця, “Українсько-російського словника” В. Дубровського, “Словаря української мови” Б. Грінченка.

Слід зазначити, що мовна ситуація, тісно пов’язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною у зрусифікованому, урбанізованому середовищі, а також сполонізованих, зрумунізованих, змадяризованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Доволі індивідуально сприймали національну ідею українські пролетарські та буржуазні верстви.

Проте попри все суспільно-політичні й етносоціальні процеси ХІХ ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття національної ідеї дедалі більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Аналізуючи український національний рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, В. Сарбей підкреслював, що “реально він розвивався в таких напрямках: утвердження рідної мови в суспільно-політичному й культурному побуті, возз’єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, визволення народного господарства від колоніального гніту, усунення всіх перешкод на шляху розвитку національної культури”¹³.

Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій і організацій. В їх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував перетворення останніх на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень.

Револьюційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов’язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній та вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стала Українська революція 1917–1921 рр., яка увінчалася відродженням (на жаль, короткочасним) незалежної держави.

Третій універсал Центральної Ради проголосив утворення Української Народної Республіки у чітко визначених територіальних межах, які хоча і не охоплювали всіх етнічних земель, населених українцями, але підкреслювали рішучість керівників новоутвореної держави легітимізувати їх право жити в останній.

У кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. виникла Західноукраїнська Народна Республіка. 13 листопада Національна Рада ухвалила “Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії”, згідно з яким в її складі проголошувалися Галичина й Буковина з українськими етнічними землями угорських комітатів Березький, Марморощинський, Угорський, Земплінський, Шаріш та Угоцький¹⁴.

Впадали в око схожість у назвах обох державних утворень, а також національно-демократичне спрямування їх законодавства, що не було випадковим. Органічне прагнення до з’єднання всіх українських земель у єдину державу вилилося в об’єднавчий процес, який завершився проголошенням Акту злуки на Софійському майдані Києва 22 січня 1919 р. В універсалі УНР з цього приводу зазначалося: “Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об’єднаними дружніми зусиллями усіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду”¹⁵.

Соборницькі устремління продемонстрували не лише галичани та наддніпрянці, а весь український народ, свідченням чого стали відповідні рішення Гуцульської й Лемківської республік, всенародні віча угорських і буковинських українців.

Не вдаючись до розкриття причин невдач українських урядів буремної революційної доби (це становить предмет окремої розмови), слід наголосити на історичному значенні Акту злуки 22 січня 1919 р. “Символічним кроком, спрямованим у майбутнє,” назвав його один із публіцистів¹⁶.

Сукупність несприятливих внутрішніх та зовнішніх чинників спричинили поразку української революції. Внаслідок системи міжнародних угод Східна Галичина відійшла до Польщі, Північна Буковина і Бессарабія – до Румунії, Карпатська Україна – до Чехословаччини. Решта українських етнічних земель увійшли до складу квазідержавного утворення – Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Розпочався новий етап боротьби за відродження незалежної соборної національної держави. Короткочасна українізація й наявність власної Конституції, Верховної Ради, Раднаркому та ЦК КП(б)У – ось і все, що дозволив Кремль у справі розв’язання національного питання в Україні. Потім був голодомор, репресії й терор 30-х рр., придушення щонайменших виявів опозиційності та “сепаратистських тенденцій”.

Самовіддану боротьбу за свою національну гідність, рівноправність і свободу вела зокрема українська спільнота у Польщі. Міжвоєнний період став справжнім випробуванням для українців, що мешкали на території II Речі Посполитої. Політичні партії, громадські об'єднання, релігійні діячі останніх своїми діями засвідчили неподоланне прагнення до цивілізованого вирішення “українського питання”, здатність українців до самоорганізації, організованого волевиявлення, бажання возз'єднатися в єдиній державі з іншими частинами свого народу.

Саме на той час припав сплеск політичної діяльності українських націоналістів, яких надихали ідеї М. Міхновського, що на зорі ХХ ст. висунув гасло: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”¹⁷.

Серед найбільш яскравих adeptів “української ідеї” слід назвати С. Рудницького та Д. Донцова. Представник табору так званих “самостійників”, С. Рудницький головним змістом української історичної традиції вважав глибокий демократизм, прагнення до народоправства й свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, окремішності власного народу від поляків та росіян, а її спрямуванням – побудову Української національної держави в етнографічних межах¹⁸. Родоначальних “чинного” націоналізму, Д. Донцов займав радикальну позицію у питанні про перспективу боротьби за соборну українську державність. Не визнаючи ідей слов'янофільства, теорії “Східної Європи”, соціалізму, він підвищував над усім національну українську ідею. “Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, – писав Д. Донцов у праці “Націоналізм”, – мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею опанування духового, економічного і політичного життя нації...

... Істотна точка, яку треба поставити над усім, – це забезпечити нації свободу і незалежність”¹⁹.

Ідея відродження Української самостійної соборної держави (УССД) стала наріжним каменем програми й практичної діяльності Організації українських націоналістів. Напередодні німецько-радянської війни вироблення концепції ОУН (Бандери) у справі організації управління в Україні та підбору кадрів для нього покладалося на “Державну комісію”. ОУН (Мельника) створила відповідно Комісію державного планування, яка виробила проект устрою майбутньої незалежної Української держави.

30 червня 1941 р. бандерівці проголосили у Львові Акт відновлення незалежної Української держави, на чолі якої стояло Державне правління. Гітлерівці, розуміючи далекосяжні перспективи цієї події, заявили про неправомірність дій ОУН (Б) і затримали її лідерів.

Але це був тільки початок жертовної й трагічної боротьби українських націоналістів за відродження УССД, яка, незважаючи на невдачі, не була марною. У підсумковому документі конференції мельниківської ОУН (березень 1944 р.) наголошувалося, що війна між нацистською Німеччиною та більшовицькою Москвою “точиться за виключне володіння українськими землями. Однак війна і жорстокий окупаційний режим не змогли звести народ України до другорядної біологічної сили в Європі. Навіть за таких несприятливих умов відроджувалася національна духовність, суспільні сили в політико-революційній площині. Навіть

масштабні міграції українців з заходу на схід і навпаки сприяли появі нового соборницького типу українця”²⁰.

Як це нерідко буває в історії, доля українського народу у період Другої світової війни опинилася в руках тих, хто найменше бажав утворення суверенної національної держави. Одним із наслідків зовнішньополітичного курсу Сталіна стало збирання українських земель у межах УРСР. У вересні 1939 р. до її складу ввійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, що до того перебували в складі Польщі, у червні 1940 р. – Північна Буковина, Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти, які належали Румунії. Територія республіки збільшилася до 560 тис. км², а населення – до 41 млн чол. (за рахунок нових 8,1 млн громадян).

На завершальному етапі Другої світової війни радянський уряд уклав низку міждержавних угод, якими регулювалися питання кордонів із сусідніми державами. 16 серпня 1945 р. в Москві було підписано договір між Польщею й СРСР про кордон з відхиленням його від “лінії Керзона” на 30 км на південь від м. Крилува. 29 червня 1945 р. без участі української делегації чехословацька сторона підписала з радянською договір про передачу Закарпаття до складу УРСР. Завершив міжнародно-правову легітимізацію західних кордонів республіки радянсько-угорський мирний договір (10 лютого 1947 р.). Внаслідок цього її територія зросла на 12,9 тис. км², а кількість населення – на 800 тис. осіб.

Ці події знаменували завершення історичного процесу консолідації українських земель в єдиній державі, хоча він став наслідком не національно-визвольного руху, а зовнішньополітичної стратегії Сталіна.

Однак збирання українських земель у складі УРСР у період Другої світової війни не зняло гостроти національного питання. Політичний зміст “соборизації по-сталінськи” не задовольняв патріотичну, національно-свідому частину української громадськості в середині СРСР і за кордоном. Тотальна русифікація, відсутність демократичних свобод, ідеологічний пресинг спрямовувалися на витворення “нової історичної спільноти – радянського народу” – денаціоналізованої, слухняної маси, повністю підвладної партократичній номенклатурі.

Крах соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу та проголошення України незалежною державою, здавалося б, символізували реалізацію “національної ідеї” у максимально можливій формі. Однак навіть з урахуванням справді величезної ваги цієї події проблема соборності й донині залишається актуальною. Існує нагальна потреба політичної консолідації нації, духовної злуки всієї національної спільноти, захисту політичних і культурних прав наших співплемінників на всіх етнічних українських землях.

У цьому розумінні утворення суверенної Української держави слід вважати лише початком та необхідною умовою розв’язання нагальних політичних, соціокультурних, етноконфесійних, економічних проблем, успадкованих від радянського режиму.

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С.42.

² Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. - Львів, Краків, Париж, 1993. - С.76,78.

-
- ³ *Сергієнко П.П.* Соборна Україна: Від ідеї до життя. - К., 1993. - С.23.
- ⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. - К., 1994. - Т.1. - С.147.
- ⁵ Там само. - С. 189.
- ⁶ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. - К., 1992. - С. 64.
- ⁷ *Смолий В.* Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витoki та перспективи: Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р. - К., 1997. - С. 22.
- ⁸ *Кучер В., Солдатенко В.* Соборність України: підсумки дослідження проблеми. - У кн.: Етнополітологія в Україні. Становлення. Що дали? - К., 2002. - С. 154.
- ⁹ *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура. // Український історичний журнал. - 1991. - № 3. - С. 97.
- ¹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Назв. праця. - Т. 1. - С. 159.
- ¹¹ *Багмут Й.А., Русанівський В.М.* Рідне слово. - К., 1969. - С. 5
- ¹² *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. - К., 1982. - Т. 37. - С. 206.
- ¹³ "Українське питання в Російській імперії (кінець XIX - початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / - К., 1999. - Ч. I. - С. 55-56.
- ¹⁴ *Рубльов О.С., Ресет О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. - К., 1999. - С. 272.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Див.: *Аблицов В.* Крок у майбутнє // Голос України. - 1999. - 22 січня.
- ¹⁷ *Міхновський М.* Самостійна Україна // Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. - К., 1993. - С. 39.
- ¹⁸ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. - Львів, 1999. - С. 68-70.
- ¹⁹ *Донцов Д.* Націоналізм. - Лондон, 1966. - С. 325, 330.
- ²⁰ Цит. за кн.: *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. - К., 2002. - С. 116.

